

SOSYOLOJİNİN TİNSEL METAFİZİĞİ

İmdat Demir — Filozof Kirpi

ÖZET

Sosyolojinin Tinsel Metafiziği metni, "tin" kavramını Hegelci bağlamdan çıkarıp sosyolojinin derin metafizik omurgası olarak yeniden kurar. Tin, yalnız bireysel ruh, zihin ya da bilinç değildir; tarih, toplum, hukuk, din, sanat, emek, kurumlar ve gündelik hayat içinde insanın kendini kurma, tanıma ve özgürleşme hareketidir. Sosyoloji toplumu kurumlar, roller, sınıflar ve davranışlar üzerinden incelerken, tin bu yapıların insanın içine ne bıraktığını sorar: haysiyet mi, korku mu; özgürlük mü, itaat mi; hafıza mı, amnezi mi? Metin Hegel'i merkeze alır; ardından Marx ile emeğin yabancılaşmasını, Durkheim ile kolektif bilinci, Weber ile rasyonelleşme ve demir kafesi, Simmel ile modern şehirde parçalanmış benliği, Mead ile başkasının bakışında kurulan özbilinci, Schutz ile gündelik hayat dünyasını, Berger-Luckmann ile gerçekliğin toplumsal inşasını, Bourdieu ile habitus ve sembolik iktidarı, Habermas ile kamusal aklı, Foucault ile iktidarın özne üretimini tartışır. Böylece toplum, yalnız dışsal bir düzen değil; insanın bedenine, diline, zevkine, korkusuna, suskunluğuna ve anlam dünyasına yerleşen görünmez terbiye olarak okunur. Sağlıklı tin, kurumlarda adalet, emekte haysiyet, dinde merhamet, kamusal alanda hakikat ve çocukta güven üretir. Çürümüş tin ise hukuku araçsallaştırır, eğitimi susturur, dini itaate indirger, medyayı gürültüye çevirir ve insanı içeriden küçültür. Çalışma, sosyolojinin yalnız ölçen, sınıflandıran ve açıklayan bir disiplin olarak kalamayacağını; toplumun insanda neyi öldürüp neyi dirilttiğini de kavraması gerektiğini savunur. Bu nedenle tinsel metafizik, toplumu saymanın ötesinde insanı anlamının şartı olarak konumlandırılır. Çünkü insan yalnız rol taşıyıcısı, veri nesnesi, seçmen, üretici veya tüketici değildir; tarih içinde yaralanan, tanınma isteyen, emekle dünyayı biçimlendiren ve özgürlük arayan tinsel bir varlıktır.

1. TİN NEDİR? HEGEL'DE RUH, BİLİNÇ VE TARİH

Tin kelimesi Türkçede çoğu zaman "ruh" diye karşlanır; fakat bu çeviri, Hegel'in kavramını dar bir odaya kapatır. Ruh dediğimizde genellikle insanın içindeki manevî cevheri, kişisel derinliği, görünmeyen varlık merkezini düşünürüz. Oysa Hegel'in "Geist" dediği şey, bireyin içine hapsedilmiş puslu bir iç ses değildir. Tin, yalnız kalbin karanlık kuyusunda titreşen bir sır değil; tarihin, toplumun, hukukun, dilin, kurumların, dinin, sanatın ve felsefenin içinde yürüyen bilinçtir. Tin, insanın yalnız "içeride" ne olduğu meselesi değildir; insanın dünyada kendini nasıl kurduğu, başkalarıyla nasıl tanındığı, kurumlarda nasıl biçimlendiği, tarihte nasıl yaralandığı ve özgürlüğe doğru nasıl yürüdüğü meselesidir.

Bu yüzden "tin"i yalnız "ruh" diye çevirmek, Hegel'i biraz mistikleştirir. "Zihin" diye çevirmek de yetersizdir; çünkü zihin fazla bireysel, fazla bilişsel, fazla psikolojik kalır. "Bilinç" demek de eksiktir; çünkü tin, bilincin yalnız kendini fark etmesi değil, kendini tarihsel ve toplumsal dünyada dışsallaştırmasıdır. En uygun yaklaşım şudur: Tin, ruhun toplumsallaşmış, bilincin tarihselleşmiş, aklın kurumsallaşmış hâlidir. İnsan yalnız düşünen bir varlık değildir; konuşur, üretir, sever, savaşır, inanır, hukuk kurar, devlet inşa eder, şiir yazar, çocuk yetiştirir, mezar taşına isim kazır, bayram sabahı el öper, mahkeme koridorunda hakkını arar. İşte bütün bu insanî sahnelerin içinden geçen ortak anlam hareketine tin denir.

Hegel'de tin, soyut bir bulut gibi gökte durmaz. Tin, insanın dünyaya bıraktığı anlam izidir. Bir toplumun dilinde, atasözlerinde, yasalarında, eğitim biçiminde, mimarisinde, cenaze töreninde, adalet duygusunda, çocukla kurduğu ilişkide, yoksula bakışında, iktidarı denetleme kabiliyetinde, özgürlüğü taşıma cesaretinde görünür. Tin bazen bir anayasa maddesinde, bazen bir annenin çocuğuna bakışında, bazen bir işçinin emeğinde, bazen bir şairin mısrasında, bazen bir mahkeme kararında, bazen bir halkın hafızasında konuşur. Bu nedenle tin, bireysel ruhun değil, ortak hayatın derin mantığıdır.

Burada Hegel'in önemi şudur: O, bilinci tek başına bir zihin faaliyeti olarak düşünmez. Bilinç, dünyadan kopuk bir düşünme makinesi değildir. Bilinç önce görür, sonra algılar, sonra anlamaya çalışır, sonra kendine döner, sonra başka bilinçle karşılaşır, sonra tanınma ister, sonra efendilik ve kölelik geriliminden geçer, sonra mutsuz bilinçte kendi içine bölünür, sonra toplum, tarih, din, sanat ve felsefe içinde kendini daha geniş biçimde kavramaya çalışır. Yani Hegel'de bilinç, yürüyen bir varlıktır. Kendi hatalarından, çelişkilerinden, yanılgılarından, korkularından ve tarihsel deneyimlerinden geçerek olgunlaşır. Tin, bu yürüyüşün geniş adıdır.

Bu noktada tin ile sosyoloji arasındaki kapı açılır. Çünkü tin, insanın toplumsal kuruluşunu anlatır. İnsan kendi kendine var olan saf bir benlik değildir. İnsan bir dilin içine doğar. Dil ona yalnız kelime vermez; dünyayı görme biçimi verir. Aile ona yalnız bakım vermez; korku, güven, edep, utanç, sevgi, itaat, haysiyet ve arzu terbiyesi verir. Okul ona yalnız bilgi vermez; otoriteyle ilişki kurma biçimi verir. Hukuk ona yalnız haklarını bildirmez; yurttaş olup olmadığını hissettirir. Devlet ona yalnız kimlik kartı vermez; kendi ülkesinde özne mi, müşteri mi, kul mu, yurttaş mı olduğunu öğretir. Din ona yalnız ibâdet biçimi vermez; merhamet, adalet, korku, umut veya riyakârlık düzeni verebilir. İşte tin tam burada sosyolojinin metafizik omurgası hâline gelir.

Çünkü sosyoloji toplumu inceler; fakat tin, toplumun insanın içine nasıl yerleştiğini gösterir. Sosyoloji kurumları, sınıfları, ilişkileri, normları, rolleri, tabakaları, davranış biçimlerini, iktidar yapılarını inceler. Tin kavramı ise bu görünen yapıların altında daha derin bir soru sorar: Bu toplum nasıl bir bilinç üretiyor? İnsan burada haysiyet mi öğreniyor, korku mu? Özgürlük mü kazanıyor, itaat mi? Hafıza mı kuruyor, amnezi mi? Merhamet mi büyütüyor, riyakârlık mı? Hakikate mi yaklaşıyor, gösteriye mi teslim oluyor? Bu sorular sorulmadan toplum yalnız dış iskeletiyle incelenmiş olur; kemiğin içindeki ilik görülmez.

Hegel'in tin kavramı, modern sosyolojinin pek çok meselesini önceden sezmiş gibidir. Daha sonra Marx, insan bilincinin maddî üretim ilişkileri, sınıf ve emek tarafından biçimlendiğini söyleyerek Hegel'i yere indirecektir. Durkheim, bireyin üstünde duran ortak inanç ve normlar alanını "kollektif bilinç" olarak düşünecektir. Weber, modern dünyanın rasyonelleşme ve bürokrasi yoluyla insanı "demir kafes"e kapatmasını anlatacaktır. Simmel, büyük şehirde ve para ekonomisinde modern benliğin parçalanmasını gösterecektir. Mead, benliğin başkasının bakışı içinde kurulduğunu söyleyecektir. Bourdieu, toplumun insanın bedenine, zevkine, duruşuna, konuşmasına ve reflekslerine "habitus" olarak yerleştiğini gösterecektir. Fakat bütün bu sosyolojik damarların arkasında Hegelci bir büyük sezgi vardır: İnsan, toplumsal dünyada kendini kuran bir varlıktır.

Tin bu yüzden "toplumun ruhu" gibi kolay ve romantik bir ifadeye indirgenmemelidir. Toplumun ruhu demek bazen fazla yumuşak kalır. Tin, yalnız ruh değil; çatışmadır, emektir, tanınma kavgasıdır, kurumlaşmadır, hafızadır, yasa koymadır, yabancılaşmadır, özgürlük arayışıdır. Bir toplumun tini yalnız güzel türkülerinde değil, hapisanelerinde de görünür. Yalnız camilerinde, kiliselerinde, mâbedlerinde değil, mahkeme koridorlarında da görünür. Yalnız bayram sofralarında değil, yoksulun boş tenceresinde de görünür. Yalnız üniversite diplomalarında değil, hakikatten korkan akademik suskunlukta da görünür. Tin, toplumun kendini ele veren derin imzasıdır.

Bu imza bazen şerefli olur, bazen utanç verici. Bir toplum çocuğa güven veriyorsa, tin orada sağlıklıdır. Yurttaş hakkını korkmadan arayabiliyorsa, tin orada hukuk biçiminde nefes alıyordur. Emek hor görülüyor, bilgi

ehline teslim ediliyor, yoksul aşağılanmıyor, muhalif düşmanlaştırılmıyor, din merhamet ve adalet üretiyorsa, tin insanlaşma yönünde çalışıyordu. Fakat okul çocuğu susturuyorsa, hukuk güçlüye eğiliyorsa, din iktidarın sopasına dönüşüyorsa, medya hakikati gürültüyle boğuyorsa, üniversite unvan tekkesine dönmüşse, devlet yurttaşı kapısında ricâcı yapıyorsa, orada tin çürümüştür. Çürümüş tin, yalnız kötü yönetim değildir; insanın iç dünyasına sirayet eden toplumsal zehirdir.

Hegel'in tin anlayışında tarih de merkezîdir. Tin tarihsiz düşünülemez. Çünkü insan yalnız bugünün içinde yaşamaz; geçmişin mirasını, yarasını, dilini, korkusunu, zaferini, utancını, masalını ve suçunu taşır. Tarih burada kuru olaylar dizisi değildir. Tarih, bilincin kendini tanıdığı uzun aynadır. Bir toplum kendi tarihine dürüst bakamıyorsa, kendi tinini de tanıyamaz. Ya geçmişini putlaştırır ya da geçmişinden utanarak köksüzleşir. İkisi de hastalıktır. Tin, geçmişini ne mezarlık bekçiliğine indirger ne de çöpe atar. Geçmişini düşünceye dönüştürür. Çünkü düşünülme tarih, tekrar edilen kader hâline gelir.

Bu yüzden "tin, sosyolojinin metafizik omurgasıdır" cümlesi, süslü bir felsefî laf değildir. Bu cümle, sosyolojinin yalnız görünen toplumsal davranışlarla yetinemeyeceğini söyler. Toplumun daha derininde çalışan anlam, bilinç, tarih ve özgürlük gerilimini kavramadan sosyoloji eksik kalır. İnsan yalnız nüfus verisi değildir. İnsan yalnız sınıfsal konum değildir. İnsan yalnız rol taşıyıcısı değildir. İnsan, toplumun içinde biçimlenen, yaralanan, direnen, anlam arayan, tanınmak isteyen ve özgürlüğe doğru yürüyebilen bir varlıktır. Tin, bu yürüyüşün adıdır.

O hâlde tin nedir? Tin, bireyin ruhundan büyük, toplumun kurumlarından derin, tarihin olaylarından daha canlı bir bilinç hareketidir. Tin, insanın kendi kendini dünyada kurma macerasıdır. Tin, toplumun insan üretme biçimidir. Tin, haysiyetin veya köleliğin görünmez terbiyesidir. Tin sağlıklıysa insan büyür; tin çürümüşse insan içeriden küçülür. Bu yüzden Hegel'i sosyolojiyle konuşturmak mümkündür; hatta zorunludur. Çünkü sosyoloji toplumu incelerken, tin bize toplumun insanın içine nasıl yerleştiğini gösterir.

Filozof Kirpi: "Tin, toplumun insanın içine bıraktığı görünmez terbiyedir; iyi kurulursa haysiyet, çürürse kölelik üretir."

2. SOSYOLOJİNİN EKSİK METAFİZİĞİ

Sosyoloji çoğu zaman kendini fazla güvenli bir yerde konumlandırmak ister: Olgulara bakacak, verileri toplayacak, kurumları inceleyecek, sınıfları çözecek, davranışları açıklayacak, normları tespit edecek, toplumsal değişimin haritasını çıkaracaktır. Bu iddia ilk bakışta makuldür. Toplumu anlamak için gözlem gerekir, veri gerekir, tarih gerekir, saha gerekir, kavram gerekir. Fakat burada ince bir tehlike vardır: Toplum yalnız görünen ilişkilerin toplamı değildir. Toplum, insanın içine yerleşen görünmez anlam düzenidir. Eğer sosyoloji bu görünmez anlam damarını, insanın haysiyetini, özgürlük arzusunu, tanınma ihtiyacını, korku terbiyesini, kurumların ruh üzerindeki etkisini, tarihin bilinçte bıraktığı tortuyu ihmal ederse, elinde yalnız toplumsal iskelet kalır. İskelet önemlidir; ama canlı varlık değildir.

Sosyolojinin eksik metafiziği dediğimiz şey tam da budur. Burada metafizik kelimesini ucuz bir gök merdiveni gibi kullanmıyoruz. Mesele, toplumu maddî gerçeklikten koparıp buharlı bir maneviyat alanına taşımak değildir. Tam tersine, toplumsal gerçekliğin yalnız maddî, idarî, kurumsal ve sayısal düzeyde kavranamayacağını söylemektir. Bir okulun kaç öğrencisi olduğu, kaç öğretmeni bulunduğu, bütçesinin ne kadar olduğu önemlidir. Ama o okul çocuğa nasıl bakıyor? Çocuğu soru soran bir özne mi yapıyor, yoksa susan bir memur adayı mı? Merakı mı büyütüyor, korkuyu mu? Haysiyeti mi besliyor, itaati mi? İşte bu sorular olmadan eğitim sosyolojisi eksik kalır. Tin tam burada devreye girer: Kurumların insanın içine ne bıraktığını sorar.

Auguste Comte'un pozitivist sosyoloji tasavvuru, toplumu bilimsel yöntemle inceleme iddiası bakımından tarihsel olarak önemlidir. Fakat pozitivist iştahın bir kusuru vardır: Toplumun ölçülebilir yanlarına fazla güvenince, ölçülemeyen derinlikleri kolayca ihmal eder. Sayı, tablo, oran, eğilim, istatistik bize çok şey söyler; fakat insanın bir mahkeme koridorunda beklerken hissettiği yurttaşlık kırılmasını tek başına ölçemez. Bir işçinin emeğinin aşağılanmasıyla ruhunda biriken öfkeyi yalnız gelir dağılımı tablosu açıklayamaz. Bir çocuğun sınıfta susturulmasının onun gelecek tahayyülünde açtığı yarayı yalnız başarı puanı anlatamaz. Toplumun hakikati, bazen verinin arkasında sızlayan sessizlikte durur.

Durkheim, toplumu bireyin üstünde duran bir gerçeklik olarak düşünürken sosyolojiye büyük bir kapı açar. "Toplumsal olgu" fikri, bireyin yalnız kendi niyetleriyle açıklanamayacağını gösterir. İyi. Fakat toplumsal olguların insanın iç dünyasında ne tür bir anlam, korku, haysiyet, suçluluk veya özgürlük imkânı ürettiğini de sormak gerekir. Din, hukuk, ahlâk, aile, eğitim yalnız dışsal kurumlar değildir; insanın benliğini yoğuran içsel kalıplardır. Birey toplumun dışında çıplak bir taş gibi durmaz; toplum onun diline, refleksine, bedenine, bakışına, arzusuna, utanma biçimine kadar girer. İşte tinin sosyolojik önemi burada belirir: Toplumun bireyi sadece dışarıdan sınırlamadığını, içeriden kurduğunu gösterir.

Weber'in anlamacı sosyolojisi bu eksikliği kısmen aşar. Weber, insan davranışının anlamını kavramadan toplumu anlayamayacağımızı söyler. Bu çok kıymetlidir. Çünkü insan yalnız davranmaz; davranışına anlam verir. Fakat modern dünyanın rasyonelleşme sürecinde anlamın kendisi de kurumsal kafeslere girer. Bürokrasi, hesaplanabilirlik, prosedür, uzmanlık, verimlilik ve denetim insan hayatını düzenlerken ruhu da daraltabilir. Weber'in "demir kafes" dediği şey, modern tinin kurumsal hapisanesidir. İnsan kurallar içinde güvenlik bulur; fakat aynı kurallar içinde boğulabilir. Evrak işler, sistem çalışır, dosya yürür; ama insan ezilir. İşte burada sosyoloji, tinin çılgınlığını duymak zorundadır.

4

Toplumu yalnız yapılar üzerinden okumak ne kadar eksikse, yalnız bireylerin niyetleri üzerinden okumak da o kadar eksiktir. İnsan niyet eder; fakat niyet ettiği dünyanın dilini, ahlâkını, korkusunu, statü düzenini, kutsalını, piyasa arzusunu, siyasî baskısını ve tarihsel hafızasını önceden içinde taşır. Bir memur neden susar? Yalnız kişiliksiz olduğu için mi? Hayır. Kurum ona susmanın güvenli, konuşmanın tehlikeli olduğunu öğretmiştir. Bir akademisyen neden hakikat yerine güçlü hocanın gölgesine sığınır? Yalnız ahlâksız olduğu için mi? Hayır. Akademik alan ona unvanın hakikatten, kadronun fikirden, jüri ilişkisinin özgür düşünceden daha işlevsel olduğunu öğretmiş olabilir. Bu bireysel kusuru aklamaz; ama toplumsal terbiyeyi görünür kılar.

Sosyolojinin eksik metafiziği, insanı yalnız rol taşıyıcısı olarak görmesidir. Baba, işçi, öğretmen, yurttaş, seçmen, mümin, öğrenci, memur, göçmen, sanatçı, akademisyen... Bunların hepsi toplumsal rollerdir. Fakat insan yalnız rol değildir. Rolün içinde incinir, büyür, küçülür, direnir, utanır, korkar, haysiyet kazanır veya haysiyet kaybeder. Bir öğretmen yalnız meslek icra etmez; çocuğun dünyayla kuracağı güven ilişkisine mühür basar. Bir hâkim yalnız dosya kapatmaz; yurttaşın adalet duygusunu ya onarır ya sakatlar. Bir imam yalnız hutbe okumaz; kutsal dilin insanı özgürleştirip özgürleştirmeyeceğine dair bir iz bırakır. Bir siyasetçi yalnız karar almaz; toplumun cesaret veya korku eşliğini biçimlendirir.

Tin kavramı sosyolojiye bu yüzden lâzımdır. Çünkü tin, kurumların insanın ruhuna bıraktığı izi kavramlaştırır. Bir toplumun gerçek niteliği, yalnız kurumlarının varlığıyla ölçülmez. Her toplumda okul olabilir, mahkeme olabilir, parlamento olabilir, medya olabilir, üniversite olabilir, mâbed olabilir. Mesele bunların tabelası değildir; içindeki tinsel işleyiştir. Okul çocuğu özgürleştiriyor mu? Mahkeme zayıfa güven veriyor mu? Parlamento müzakere üretiyor mu? Medya hakikate hizmet ediyor mu? Üniversite düşüncüyü koruyor mu? Mâbed insanı adalet ve merhamete çağırıyor mu? Bu sorular sorulmadan toplumun sadece kabuğu incelenmiş olur.

Modern sosyoloji, özellikle Marx'tan Bourdieu'ye uzanan hatta, bu derinliği farklı biçimlerde yakalamıştır. Marx, insan bilincinin üretim ilişkileri ve emek düzeniyle nasıl yabancılaştığını gösterir. Bourdieu, toplumun insanın içine habitus olarak yerleştiğini, zevklerden duruşlara kadar pek çok şeyin toplumsal olarak biçimlendiğini anlatır. Foucault ise öznenin iktidar-bilgi ilişkileri içinde üretildiğini göstererek özgür birey masalına sert bir darbe indirir. Fakat bütün bu yaklaşımlar, Hegel'in tin fikriyle birlikte okunduğunda daha geniş bir çerçeve kazanır. Çünkü Hegel bize şunu hatırlatır: İnsan toplumsal dünyada sadece belirlenmez; aynı zamanda kendini tanıma, aşma ve özgürleşme imkânı da taşır.

Sosyolojinin metafizik omurgası yoksa toplum yalnız işleyen bir mekanizma gibi görünür. Oysa toplum aynı zamanda acı çeken, anlam kuran, kendini kandıran, hafızasını kaybeden, özgürlük arayan, semboller üreten, çocuk yetiştiren, ölü gömen, hukuk kuran, zulmeden ve isyan eden bir varlık alanıdır. Toplumun içinde yalnız davranış yoktur; kader duygusu vardır. Yalnız norm yoktur; haysiyet vardır. Yalnız kurum yoktur; kurumun insanda bıraktığı iz vardır. Yalnız iktidar yoktur; iktidarın ruhu nasıl terbiye ettiği vardır. Yalnız sınıf yoktur; emeğin dünyayla kurduğu anlam ilişkisi vardır.

Bu nedenle tin, sosyolojiye romantik bir süs olarak değil, sert bir kavramsal ihtiyaç olarak girer. Tin olmadan sosyoloji, toplumun derin ahlâkî ve tarihsel gerilimini kaçırır. Sosyoloji tin olmadan kurumları sayar; tindle birlikte kurumların insanı nasıl biçimlendirdiğini görür. Sosyoloji tin olmadan davranışı açıklar; tindle birlikte davranışın ardındaki haysiyet, korku, arzu ve anlam düzenini yakalar. Sosyoloji tin olmadan toplumsal yapıyı çizer; tindle birlikte o yapının insanın iç dünyasında nasıl bir ev veya hapisane kurduğunu anlar.

Buradan bakınca "sosyolojinin eksik metafiziği" aslında insanın toplum içinde neye dönüştüğü sorusudur. Bir toplum insanı büyütebilir de küçültebilir de. Ona cesaret verebilir veya onu korkuyla eğitebilir. Ona adalet duygusu kazandırabilir veya haksızlığa alışmayı öğretebilir. Ona özgürlük terbiyesi verebilir veya biat estetiği kazandırabilir. Ona hafıza kurdurabilir veya sürekli amnezi içinde yaşatabilir. Tin, bu dönüşümün adıdır. Toplum insanın yalnız dış çevresi değildir; insanın içinde konuşan görünmez öğretmendir.

Filozof Kirpi: "Sosyoloji insanın toplumda ne yaptığını anlatır; tin ise toplumun insanın içinde neyi kıldığını, neyi büyüttüğünü gösterir."

3. HEGEL'DEN MARX'A — TİN, EMEK VE YABANCILAŞMA

Hegel'in tin kavramı, bilincin tarih içinde kendini tanıma yürüyüşüdür; fakat bu yürüyüş bazen fazla yüksekte konuşur. Tin, hukukta, ahlâkta, devlette, dinde, sanatta, felsefede kendini açar; insan kendi özgürlüğünü bu tarihsel biçimler içinde kavrar. Güzel. Fakat insanın sabahın köründe işe giden bedeni, akşam eve dönerken yorgunluktan bükülen beli, ay sonunu getiremeyen maaşı, patronun bakışında küçülen haysiyeti, ürettiği nesneye sahip olamayan emeği bu büyük tinsel yürüyüşün neresindedir? İşte Marx tam burada Hegel'in kavram sarayına elinde çekiçle girer. Tini yok etmez; onu yere indirir. Hegel'in baş aşağı duran diyalektiğini ayakları üzerine oturtmak ister. Çünkü Marx'a göre insan bilinci, yalnız fikirlerin kendi iç hareketiyle değil, maddî hayatın üretim biçimleriyle, emek ilişkileriyle, mülkiyet düzeniyle ve sınıf çatışmalarıyla şekillenir.

Hegel'de emek, özellikle efendi-köle diyalektiğinde bilinci dönüştüren derin bir tecrübedir. Köle, efendinin buyruğu altında çalışır; fakat çalışırken nesneyle gerçek ilişki kurar. Taşı yontar, toprağı işler, maddeye biçim verir. Böylece kendi gücünü dış dünyada görmeye başlar. Efendi tüketir, köle dönüştürür. Efendi nesneyle keyif ilişkisi kurarken, köle nesneyle biçim verme ilişkisi kurar. Bu yüzden emek, yalnız geçim faaliyeti değildir; bilinç terbiyesidir. Hegel'in bu sezgisi büyüktür. Fakat Marx bu sezgiyi alır ve daha sert bir yere taşır: Modern kapitalist toplumda emek, insanı her zaman özgürleştirmez; çoğu zaman kendi emeğine yabancılaştırır.

Marx'ın yabancılaşma kavramı burada tinin sosyolojisi için çok güçlü bir kapı açar. İnsan çalışır; fakat ürettiği şey ona ait değildir. Nesne onun emeğinden doğar; ama pazarda başkasının mülkü olarak dolaşır. İşçi kendi emeğini nesnede görür; fakat o nesne ona geri düşman bir güç gibi döner. İnsan üretir, ama ürettiği dünya üzerinde söz sahibi olamaz. Kendi emeği kendi karşısına yabancı bir kuvvet olarak çıkar. Bu, yalnız ekonomik bir sömürü değildir; tinsel bir yarılma. İnsan kendi emeğiyle dünyaya iz bırakır; fakat kapitalist düzen o izi ondan koparır, fiyat etiketine çevirir, kâr defterine yazar. Emekçinin alın teri, sermayenin soğuk hesabında görünmezleşir.

Burada tin ağır yara alır. Çünkü insan yalnız tüketen bir canlı değildir; dünyaya biçim veren bir varlıktır. Üretmek, insanın kendini dış dünyada gerçekleştirme yollarından biridir. Bir marangoz yaptığı masada elinin sabrını, gözünün ölçüsünü, aklının düzenini, malzemeyle kurduğu sessiz konuşmayı görür. Bir çiftçi toprağa yalnız tohum atmaz; mevsimle ilişki kurar, sabrı öğrenir, yağmuru bekler, doğanın direnciyle konuşur. Bir öğretmen yalnız ders anlatmaz; çocuğun zihninde gelecek imkânı açar. Fakat modern üretim düzeni emeği parçalayıp mekanikleştirdiğinde, insan yaptığı işin bütününden kopar. Bir vidasını sıktığı nesnenin hikâyesini bilmez. Bir dosyanın içinde hangi hayatın ezildiğini görmez. Bir ekranda işlediği verinin hangi insanî sonuçlara bağlandığını düşünmez. Emek anlamını kaybedince tin de kurumaya başlar.

Marx'ın Hegel'e itirazı burada yalnız felsefî değildir; ahlâkîdir de. Hegel, tinin devlette, hukukta ve tarihsel kurumlarda özgürlüğe doğru açıldığını düşünürken, Marx şu soruyu sorar: Bu kurumlar kimin özgürlüğünü temsil ediyor? Hukuk gerçekten ortak aklın biçimi midir, yoksa özel mülkiyetin kibar zırhı mı? Devlet gerçekten evrensel çıkarın mekânı mıdır, yoksa hâkim sınıf ilişkilerinin siyasal biçimi mi? Din gerçekten tinin kendini temsil etmesi midir, yoksa acı çeken insanın teselli bulduğu ve aynı zamanda acısının kökenini görmesini engelleyen bir sis perdesi mi? Marx, Hegelci tinin yüce kavramlarını toplumsal maddîliğin mahkemesine çıkarır. Bu mahkeme biraz kaba saba görünür; ama çoğu zaman haklı sorular sorar.

6

Yabancılaşmanın ilk yüzü, insanın ürününden kopmasıdır. İkinci yüzü, üretim sürecinden kopmasıdır. İnsan çalışırken kendini gerçekleştirmesi gerekirken, çalışmanın kendisi dışsal bir zorunluluğa dönüşür. İş, insanın yaratıcı gücünü açmaz; bedenini ve zamanını tüketir. İnsan işe kendini koymaz; kendini işten kurtarmaya çalışır. Çalışma hayatı, insanın varlık alanı olmaktan çıkıp hayatı sürdürmek için katlandığı mecburiyete dönüşür. Üçüncü yüz, insanın kendi türsel varlığından kopmasıdır. Marx'a göre insan, bilinçli ve özgür üretim yapabilen bir varlıktır. Fakat kapitalist emek düzeni insanı bu yaratıcı türsel kudretinden uzaklaştırır. Dördüncü yüz ise insanın başka insanlardan kopmasıdır. Rekabet, piyasa, sınıf ayrımı, mülkiyet kavgası, ücret bağımlılığı insanı insana yabancılaştırır. Böylece toplum, ortak hayat alanı olmaktan çıkıp herkesin herkese karşı hesap yaptığı soğuk bir pazara dönüşür.

Bu dört yabancılaşma biçimi, tinin dört ayrı yerden yaralanmasıdır. Üründen kopan insan, emeğinin aynasını kaybeder. Süreçten kopan insan, çalışmanın iç anlamını kaybeder. Türsel varlığından kopan insan, yaratıcı insanlığını kaybeder. Başkasından kopan insan, tanınma ve haysiyet alanını kaybeder. Bu yüzden yabancılaşma yalnız fabrikada olmaz. Büroda da olur, okulda da olur, üniversitede de olur, medyada da olur, kamuda da olur, dijital platformlarda da olur. İnsan kendi yaptığı işte kendini göremiyorsa, kendi emeği başkasının iktidarına, kârına, gösterisine veya kariyerine malzeme oluyorsa, yabancılaşma oradadır. İnsanın çalışırken içinden eksilmesi, tinin sessiz kanamasıdır.

Hegel ile Marx arasındaki farkı basitçe "biri idealist, diğeri materyalist" diye anlatıp geçmek mümkündür; ama bu kolaylık meseleyi yoksullaştırır. Daha derinde şu vardır: Hegel, toplumsal ve tarihsel biçimlerin içindeki akıl hareketini görmek ister. Marx ise bu biçimlerin arkasındaki maddî çıkarları, sınıf ilişkilerini ve sömürü düzenini açığa çıkarmak ister. Hegel, özgürlüğün tarihsel kurumlarda gerçekleşmesini düşünür. Marx, bu kurumların çoğu zaman özgürlüğü değil, egemenliği örgütlediğini gösterir. Hegel, tinin kendini

bilmesini önemser. Marx, insanın kendi emeğine ve toplumsal gücüne sahip çıkmadan kendini bilemeyeceğini söyler. Bu iki damar çarpıştığında çok verimli bir gerilim doğar.

Tin, Marx'la birlikte ete kemiğe bürünür. Artık tin yalnız kavramın yürüyüşü değil; işçinin nasırı, çocuğun boş beslenme çantası, borçla yaşayan ailenin sessizliği, plaza çalışanının cam kuledeki tükenmişliği, akademisyenin kadro uğruna fikrini kiraya vermesi, memurun korkuyla imza atması, öğretmenin müfredat baskısı altında çocuğun merakını gömmesi, sanatçının piyasa beğenisine göre ruhunu biçmesi hâline gelir. Toplum, yalnız fikirlerle değil, ekmekle, ücretle, mülkiyetle, emekle, zamanla ve bedenle insan üretir. Bu üretimin içinde haysiyet varsa tin büyür; sömürü ve yabancılaşma varsa tin sakatlanır.

Bugünün kapitalist dünyasında yabancılaşma daha rafine biçimler aldı. Eskiden işçi fabrikanın makinesine bağlıydı; şimdi insan çoğu zaman ekrana, performans göstergesine, algoritmaya, görünürlük puanına, takipçi sayısına, sürekli üretkenlik baskısına bağlı. Emek yalnız kol emeği değildir artık; duygu emeği, dikkat emeği, veri emeği, imaj emeği, iletişim emeği, akademik performans emeği, sosyal medya emeği var. İnsan yalnız fabrikada değil, kendi kişiliğini pazarlarken de yabancılaşır. Kendi yüzü marka, kendi acısı içerik, kendi bilgisi kariyer hammaddesi, kendi gündelik hayatı gösteri malzemesi hâline gelebilir. Kapitalizm yalnız emeği satın almaz; insanın dikkatini, zamanını, arzusunu ve tanınma ihtiyacını da kiralar.

Bu yüzden Hegel'den Marx'a geçiş, tinin sosyolojisi açısından zorunlu bir geçiştir. Hegel bize bilincin tarihsel ve toplumsal oluşunu gösterir; Marx bu oluşun maddî ve sınıfsal bedelini hatırlatır. Hegel olmadan Marx bazen kaba ekonomizme düşebilir; Marx olmadan Hegel fazla yüce bir kavram mimarisine kapanabilir. Birini diğerine kırdırmadan birlikte okumak gerekir. Çünkü insan hem anlam arayan tinsel bir varlıktır hem de emek veren, acıkan, yorulan, sömürülen, üreten, mülkiyet ilişkileri içinde yaşayan maddî bir varlıktır. Tin, ekmezsiz soyut kalır; ekme de tinsiz hayvanî bir hayatta sıkışır.

7

Toplumun insan üretme düzenini anlamak istiyorsak, yalnız okullara, mâbedlere, mahkemelere değil, işyerlerine, ücret ilişkilerine, üretim zincirlerine, piyasa ahlâkına, borç düzenine, emek hiyerarşilerine de bakmak zorundayız. Çünkü insanın bilinci, yalnız kitapla değil, çalışma koşullarıyla da biçimlenir. Sürekli güvencesizlik içinde yaşayan insanın özgürlük fikri de yaralanır. Emeği değersizleştirilen insanın haysiyeti de aşınır. Hayatı borçla kuşatılan insanın gelecek tahayyülü de daralır. İşte tinin sosyolojisi burada Marx'ın sert gerçekçiliğine ihtiyaç duyar. Tin gökte uçan bir kuş değildir; bazen bordroda, vardiyada, tarlada, atölyede, dosya yığnında, ekran başında kanadı kırılan bir varlıktır.

Filozof Kirpi: "Tin, emeğin terinden geçmeden haysiyet öğrenemez; alın terini kâr defterine gömen düzen, insanın ruhuna da ipotek koyar."

4. DURKHEIM VE WEBER — KOLEKTİF BİLİNÇ, AHLÂK VE DEMİR KAFES

Hegel'in tin kavramı, toplumu yalnız bireylerin yan yana durduğu kalabalık olarak görmez; toplum, bilincin tarihsel ve kurumsal biçimlerde kendini açtığı alandır. Fakat bu büyük felsefî sezgi, sosyolojinin sert toprağına indiğinde iki önemli isimle yeniden sınanır: Émile Durkheim ve Max Weber. Durkheim bize toplumun bireyin üstünde ve içinde çalışan ahlâkî kudretini gösterir. Weber ise modern toplumun anlam, akıl, bürokrasi ve rasyonelleşme üzerinden nasıl demir bir kafese dönüşebileceğini anlatır. Biri toplumun ortak vicdanını, diğeri modern aklın soğuk hapishanesini açar. İkisi birlikte okunduğunda tin, yalnız Hegelci bir tarihsel bilinç olmaktan çıkar; ahlâk, kurum, anlam, disiplin, bürokrasi ve modern insanın sıkışmışlığı içinde daha somut hâle gelir.

Durkheim'in "kolektif bilinç" kavramı, Hegelci tiple konuşmaya çok elverişlidir. Ona göre toplum, bireylerin basit toplamı değildir. Toplumun bireyler üzerinde bağlayıcı, biçimlendirici, yön verici bir gücü vardır. İnsan

neyin doğru, neyin yanlış, neyin ayıp, neyin kutsal, neyin kabul edilebilir olduğunu yalnız kendi özel aklıyla belirlemez. Doğduğu toplum ona hazır bir anlam ve norm dünyası verir. Çocuk konuşmayı öğrenirken yalnız kelime öğrenmez; saygıyı, utancı, yasağı, mesafeyi, korkuyu, güveni, itaat biçimlerini, kutsala yaklaşma tarzını da öğrenir. Yani toplum, insanın dışındaki kalabalık değil; insanın içine yerleşen ahlâkî mimardır.

Bu bakımdan Durkheim'ın kolektif bilinci, tinin sosyolojik yüzlerinden biridir. Hegel'de tin tarih, hukuk, ahlâk ve kurumlar içinde kendini gerçekleştirir; Durkheim'da toplum, ortak inançlar ve ahlâkî normlar aracılığıyla bireyi kurar. Bir toplumda "biz" duygusu nasıl oluşur? İnsan niçin bazı şeyleri yaparken suçluluk, bazı şeyleri yaparken gurur duyar? Bir cenaze töreninde niçin sesler kısılır, bir bayram sabahında niçin eller öpülür, bir mahkeme salonunda niçin ayağa kalkılır, bir bayrağın önünde niçin beden toparlanır? Bunlar rastgele davranışlar değildir. Toplum, semboller ve ritüeller aracılığıyla bireyin bedenine kadar iner. Tin burada yalnız fikir değildir; beden terbiyesidir, ses tonudur, bakış biçimidir.

Durkheim'ın mekanik ve organik dayanışma ayrımı da tin açısından önemlidir. Mekanik dayanışma, benzerliklerin güçlü olduğu, ortak inançların bireyi sıkıca sardığı toplumlarda görülür. İnsanlar birbirine benzedikçe dayanışma kolaylaşır; fakat farklılığa tahammül azalabilir. Organik dayanışma ise işbölümünün geliştiği modern toplumlarda ortaya çıkar. İnsanlar birbirine benzediği için değil, farklı işlevlerle birbirine muhtaç olduğu için bağlanır. Bu geçiş, tinin toplumsal biçim değiştirmesidir. Geleneksel toplumda tin çoğu zaman ortak inanç ve ritüel üzerinden konuşur; modern toplumda ise hukuk, meslek, işbölümü, kurum ve karşılıklı bağımlılık üzerinden işler.

Fakat burada büyük bir tehlike vardır: Toplumun ortak ahlâkî zayıfladığında anomi doğar. Durkheim'ın "anomi" dediği şey, kuralsızlık veya norm çözümlümesidir. İnsan artık hangi ölçüye göre yaşayacağını bilemez. Arzular sınırsızlaşır, bağlar gevşer, ortak anlam dağılır. Modern toplumda zenginlik de yoksulluk da, hızlı değişim de ani krizler de anomi üretebilir. Tin burada yönünü kaybeder. İnsan özgürleştiğini sanırken pusulasızlaşır. Gelenek baskısından kurtulur; fakat yerine haysiyetli bir ahlâk düzeni koyamazsa boşlukta sallanır. Bu boşluk, bazen tüketimle, bazen ideolojiyle, bazen cemaat fanatizmiyle, bazen milliyetçi sarhoşlukla, bazen de çıplak bireycilikle doldurulur. Boş tin, en kolay sahte kutsallıklara kiraya verilir.

Weber ise başka bir kapı açar. Onun derdi, toplumun ortak ahlâkından çok, modern dünyanın anlam ve rasyonelleşme düzenidir. Weber'e göre sosyoloji, toplumsal eylemi anlamak zorundadır. İnsan sadece davranmaz; davranışına anlam yükler. Bir insan sadaka verirken, oy kullanırken, namaz kılarken, işe giderken, dilekçe yazarken, bürokratik bir form doldururken, yalnız hareket etmez; bir anlam dünyası içinde hareket eder. Bu anlamı kavramadan toplum anlaşılamaz. Bu yönüyle Weber, Hegelci tin fikrinin sosyolojik tercümanlarından biridir. Tin, Weber'de insanların dünyaya verdikleri anlamlarda, değer yönelimlerinde ve eylem biçimlerinde görünür.

Fakat Weber'in modernlik analizi oldukça karanlıktır. Modern dünya rasyonelleşir. Hesap, yöntem, prosedür, uzmanlık, denetim, verimlilik ve bürokrasi hayatın her alanına yayılır. İlk bakışta bu ilerleme gibi görünür. Keyfîlik azalacak, işler düzene girecek, kurumlar kişisel kaprislerden arınacak, hukuk ve yönetim öngörülebilir olacaktır. Fakat rasyonelleşme kendi içinde yeni bir tahakküm üretir. İnsan artık geleneksel büyülerin esiri değildir; ama prosedürlerin, dosyaların, yönetmeliklerin, performans ölçütlerinin, uzmanlık dillerinin ve bürokratik aklın esiri hâline gelebilir. Weber'in "demir kafes" imgesi tam burada belirir. Modern akıl özgürlük vadederken insanı kuralların soğuk hücrelerine kapatabilir.

Demir kafes, tinin modern hastalığıdır. Çünkü burada insanın anlam arayışı sistemin işleyişine feda edilir. Bir memur dosyaya bakar; dosyanın arkasındaki insanı görmez. Bir okul performans tablosuna bakar; çocuğun içindeki korkuyu görmez. Bir hastane işlem sırasına bakar; hastanın varoluşsal çaresizliğini görmez. Bir üniversite yayın sayısına bakar; fikrin hakikat değerini görmez. Bir devlet yurttaşını veri, kimlik numarası,

başvuru dosyası, güvenlik riski veya seçmen istatistiği olarak görmeye başlarsa, orada tin bürokratikleşmiş demektir. İnsan, sistemin içinde görünür; fakat özne olarak kaybolur.

Weber'in "dünyanın büyüünün bozulması" fikri de burada çok önemlidir. Modern akıl, dünyayı hesaplanabilir, yönetilebilir ve açıklanabilir kıldıkça eski kutsal anlamlar çözülür. Bu, hurafelerden kurtuluş bakımından olumlu olabilir. Fakat bütün büyü bozulduğunda dünya yalnız teknik bir makineye dönüşürse, insanın anlam ihtiyacı ne olacaktır? Sadece hesapla yaşayan insan, niçin yaşayacağını nereden bilecektir? Modern toplumun trajedisi budur: Araçları mükemmelleştirir, amaçları zayıflatır. Daha hızlı üretir, fakat ne için ürettiğini unutabilir. Daha çok yönetir, fakat neyi yücelttiğini bilmez. Daha çok ölçer, fakat değer duygusunu kaybedebilir.

Durkheim ile Weber birlikte okunduğunda tinin iki büyük tehlikesi görünür. Durkheim bize norm çözülmesini, yani anomiyi gösterir. Weber ise aşırı rasyonelleşmeyi, yani demir kafesi gösterir. Birinde bağlar gevşer, insan boşluğa düşer. Diğerinde bağlar aşırı mekanikleşir, insan sistemin içinde boğulur. Biri kuralsızlığın sefâleti, diğeri aşırı kuralcılığın sefâletidir. Bir toplum ya anlamını kaybettiği için dağılır ya da anlamı prosedüre boğduğu için donar. Tin iki uçta da yaralanır: boşlukta savrulunca da, kafeste kilitlenince de.

Bugünün toplumlarını anlamak için bu iki düşünürü Hegel'le birlikte okumak gerekir. Çünkü Hegel bize tinin tarihsel ve kurumsal yürüyüşünü verir. Durkheim, bu yürüyüşün ortak ahlâk ve kolektif bilinç boyutunu gösterir. Weber ise modern kurumların tinsel enerjiyi nasıl soğuk bir akıl hapisanesine çevirebildiğini gösterir. Böylece "tin, sosyolojinin metafizik omurgasıdır" cümlesi daha somutlaşır. Toplum yalnız bireyleri bir arada tutmaz; onlara anlam, ahlâk ve yön verir. Ama aynı toplum, anlamı çökerterek anomi de üretebilir; akli mekanikleştirerek demir kafes de kurabilir.

O hâlde sağlıklı tin, ne kör kolektif bilinçtir ne ruhsuz bürokratik akıl. Sağlıklı tin, ortak hayatı mümkün kılacak ahlâkî bağları kurarken bireyin haysiyetini ezmeyen; kurumları düzenlerken insanı dosyaya çevirmeyen; akli işletirken anlamı öldürmeyen; özgürlüğü savunurken toplumu dağıtmayan bir derinlik ister. Durkheim bize bağısız toplumun çökeceğini, Weber ise ruhsuz düzenin insanı boğacağını öğretir. Hegel ise bu iki uyarıyı daha geniş bir tarihsel bilinç içine yerleştirir.

Filozof Kirpi: "Toplum bağınyı kaybederse insan boşlukta savrulur; bürokrasi ruhu yutarsa insan bu kez düzenin içinde boğulur."

5. SIMMEL, MEAD VE SCHUTZ — MODERN BENLİĞİN TOPLUMSAL KURULUŞU

Modern insan sabah kalabalık bir caddede yürürken yalnız değildir; ama çoğu zaman derin bir yalnızlık içindedir. Yanından yüzlerce beden geçer, gözler birbirine değmeden kayar, telefon ekranları küçük mâbedler gibi avuçlarda parlar, para kartları, turnikeler, vitrinler, tabelalar, reklamlar, aceleci adımlar insanı görünmez bir ritme sokar. Şehir doludur; fakat ruh seyrekleşmiştir. İnsan temas eder; ama bağ kurmaz. Konuşur; fakat çoğu zaman yalnız işaret değiştirir. Görünür; ama tanınmaz. İşte modern benliğin kuruluşu tam bu çelişkide başlar: İnsan kalabalığın içinde kendini kurar, fakat aynı kalabalığın içinde parçalanır.

Georg Simmel, modern hayatın bu ince sinir bozukluğunu en iyi gören düşünürlerden biridir. Onun büyük şehir çözümlemesi, tinin modern biçimde nasıl gerildiğini gösterir. Büyük şehir, insanı geleneksel bağların sıkı kuşatmasından kurtarır; bireye özgürlük, çeşitlilik, hareket, anonimlik ve yeni imkânlar verir. Fakat aynı şehir, insanı sürekli uyarılar, hız, hesap, para ilişkileri ve yüzeysel temaslar içinde yorar. Simmel'in "blasé" tavır dediği duyarsızlaşmış şehir insanı burada doğar. İnsan her şeyi görür, fakat artık hiçbir şeye derinden

şarşırmaz. Göz doyar, ruh aç kalır. Şehir, insanın duyularını sürekli dürter; insan da kendini korumak için içini kalınlaştırır.

Bu kalınlaşma, modern tinin savunma mekanizmasıdır. İnsan her acıya, her görüntüye, her sese, her yoksulluğa, her çağrıya aynı açıklıkla cevap verse çıldırabilir. Bu yüzden şehir insanı mesafe koyar. Fakat mesafe zamanla ahlâkî bir körlüğe dönüşebilir. Kaldırımında yatan bir yoksulu görüp de yürümeye devam etmek, modern duyarsızlığın sıradan sahnesidir. Burada mesele yalnız bireysel vicdansızlık değildir; modern hayatın hız, anonimlik ve para üzerinden insanı duygusal olarak terbiye etmesidir. Tin burada incelmez; savunma adına kabuk bağlar.

Simmel'in para ekonomisi analizi de tinin sosyolojisi açısından çok önemlidir. Para, farklı şeyleri ortak ölçüye vurur. Bu, modern toplumda büyük bir işlevsellik sağlar; fakat aynı zamanda değerleri soyutlaştırır. İnsan emeği, zaman, nesne, hizmet, hatta bazen itibar ve ilişki bile fiyatlanabilir hâle gelir. Para ilişkileri kişisel bağları çözer, insanı geleneksel bağımlılıklardan kurtarır; ama başka bir soğuk bağımlılık kurar. Artık insan, efendinin yüzüne değil, piyasanın rakamına bakar. Eski bağların yerini nakit ilişkiler alır. Bu, özgürlük gibi görünür ama ruhsuz bir hesap düzeni de üretebilir.

Simmel'in "nesnel kültür" ile "öznel kültür" arasındaki gerilim fikri burada ayrıca önemlidir. Modern dünya devasa bilgi, teknoloji, sanat, kurum, nesne ve uzmanlık üretir. Nesnel kültür büyür. Fakat birey bu büyüyen kültürü içselleştirme, anlamlandırma ve kendi kişiliğine katma gücünü kaybedebilir. Kütüphaneler büyür, okuma derinliği azalır. Üniversiteler çoğalır, düşünce yoksullaşır. Ekranlarda bilgi akar, bilgelik kurur. İnsan muazzam bir kültür üretiminin ortasında küçük, yorgun ve dağınık kalır. Tin burada dışarıda büyürken içeride küçülebilir.

George Herbert Mead ise modern benliğin toplumsal kuruluşunu başka bir kapıdan açar. Mead'e göre benlik doğuştan hazır verilmiş kapalı bir cevher değildir. Benlik, toplumsal etkileşim içinde oluşur. İnsan kendini başkalarının bakışını, beklentisini, tepkisini ve rolünü içselleştirerek kurar. Çocuk oyun oynarken yalnız eğlenmez; başkasının yerine geçmeyi, rol almayı, kendine dışarıdan bakmayı öğrenir. Böylece "ben" dediğimiz şey, aslında toplumsal bir aynada biçimlenir. Bu fikir Hegel'in tanınma düşüncesiyle çok güçlü biçimde konuşur. İnsan kendini başka bilinçlerin dünyasında tanır.

Mead'in "I" ve "Me" ayrımı burada önemli bir anahtar verir. "Me", toplumun içimizdeki düzenlenmiş sesidir; başkalarının beklentileri, normlar, roller, kurallar ve genel toplumsal bakış bizde "Me" olarak yerleşir. "I" ise buna cevap veren, daha yaratıcı, daha kendiliğinden, daha canlı tarafımızdır. İnsan bütünüyle "Me" olursa sadece toplumun kopyası hâline gelir. Bütünüyle "I" olursa toplumsal dünyayla bağını kaybeder. Benlik, bu iki hareketin geriliminde kurulur. Tin de burada toplumun insan içine yerleşmesi ile insanın bu yerleşime cevap verme kudreti arasındaki alanda belirir.

Bu açıdan bakıldığında insanın "kendisi olması" romantik bir içe dönüş meselesi değildir. İnsan kendisi olurken zaten başkalarının diliyle, jestleriyle, beklentileriyle, yasaklarıyla, sevgisiyle, ihmaliyle, takdiriyle ve hor görmesiyle yoğrulmuştur. Bir çocuğa sürekli "sen yapamazsın" denirse, bu söz onun içindeki "Me"ye yerleşir ve ileride kendi imkânına karşı bile çekingenlik üretir. Bir topluma sürekli "sus, büyüklerle itaat et, soru sorma" denirse, yurttaşın içindeki genel öteki korkaklaşır. Bir eğitim sistemi çocuğu yalnız sınav ve disiplinle tanırsa, çocuk kendini merak eden bir varlık olarak değil, sürekli ölçülen bir nesne olarak kurabilir. Mead bize şunu gösterir: Toplum, insanın içine konuşur.

Alfred Schutz ise bu konuşmanın gündelik hayat düzeyindeki fenomenolojisini verir. Schutz, insanın içinde yaşadığı gündelik dünyayı kendiliğinden, doğal ve apaçık sandığını gösterir. Oysa gündelik hayat dünyası, toplumsal olarak kurulmuş anlamlardan oluşur. İnsan her sabah uyandığında dünyayı sıfırdan kurmaz; hazır kabuller, tipler, alışkanlıklar, pratik bilgiler ve ortak anlam stokları içinde hareket eder. Kimin doktor, kimin

öğretmen, kimin garson, kimin polis, kimin yabancı, kimin güvenilir, kimin tehlikeli sayılacağını çoğu zaman bu gündelik bilgi stokları belirler.

Schutz'un "yaşam dünyası" fikri, tinin en sıradan yerde nasıl çalıştığını gösterir. Tin yalnız devlette, hukukta, dinde ve felsefede değildir; sabah selâmında, otobüste yer verme davranışında, komşuluk mesafesinde, sınıftaki oturma düzeninde, hastane kuyruğunda, kahvehanedeki hitap biçiminde, sokakta yürürken kime yol verildiğinde de vardır. Gündelik hayat, tinin küçük laboratuvarıdır. Büyük kavramlar orada ete kemiğe bürünür. Adalet, yalnız mahkeme kararında değil; sırada kaynak yapan kişiye toplumun verdiği tepkide de görünür. Haysiyet, yalnız anayasa maddesinde değil; yoksula yardım ederken onu utandırmama terbiyesinde de görünür.

Simmel, Mead ve Schutz birlikte okunduğunda modern benliğin ne kadar toplumsal, ne kadar kırılğan ve ne kadar kurulmuş olduğu anlaşılır. Simmel bize modern hayatın hız, para ve şehir üzerinden benliği nasıl incelediğini ve duyarsızlaştırdığını gösterir. Mead, benliğin başkalarının bakışını içselleştirerek oluştuğunu anlatır. Schutz ise gündelik gerçekliğin doğal değil, toplumsal olarak anlamlandırılmış bir dünya olduğunu gösterir. Bu üç düşünür, Hegel'in tin kavramını modern hayatın içine indirir. Tin artık yalnız tarihsel aklın yüksek yürüyüşü değildir; metroda susan yüzlerde, plazada yıpranan bedende, okulda ölçülen çocukta, sosyal medyada tanınma arayan benlikte, gündelik dilin gizli emirlerinde görünür.

Buradan çok sert bir sonuç çıkar: İnsan kendini sandığı kadar kendi başına kurmaz. Modern bireyin "ben özgürüm, ben seçiyorum, ben kendimim" iddiası çoğu zaman eksik bir iddiadır. Seçimleri bile piyasa, şehir, sınıf, aile, eğitim, medya, dil, teknoloji ve başkalarının bakışı tarafından biçimlendirilir. Fakat bu, insanın tümüyle kukla olduğu anlamına gelmez. Tin yalnız belirlenme değil, cevap verme gücüdür de. İnsan kendisine verilmiş anlam dünyasını sorgulayabilir, dönüştürebilir, başka türlü ilişki kurabilir, kendisine dayatılan rolleri kırabilir. Hegelci anlamda bilinç, kendi dolaylılarını fark ettikçe özgürleşme imkânı kazanır.

Modern benliğin trajedisi, kendini özgür sanırken çoğu zaman görünmez bağlarla örülmüş olmasıdır. Büyük şehir ona anonimlik verir; fakat yalnızlaştırır. Para ona hareket alanı verir; fakat değerleri soğutur. Toplum ona benlik verir; fakat onu kalıba sokar. Gündelik hayat ona güvenli bir dünya sunar; fakat bu dünyanın kurulmuş olduğunu unutturur. Tin, bu unutmanın içinde uyur; sorgulama başladığında uyanır. İnsan "ben böyleyim" dediğinde değil, "beni böyle yapan dünyayı nasıl anlayacağım ve nasıl aşacağım?" diye sorduğunda tin hareket eder.

Bu yüzden modern tinin sosyolojisi, insanı hem şehirde hem ilişkide hem gündelik hayatta okumak zorundadır. Simmel'in şehirlî yorgunluğu, Mead'in toplumsal benliği ve Schutz'un yaşam dünyası bize şunu öğretir: Toplum yalnız dışarıda duran bir yapı değildir; bakışımıza, bedenimize, utancımıza, cümlemize, arzumuzun yönüne ve kendimizi yorumlama biçimimize kadar girer. Tin, işte bu girişin adıdır. Sağlıklı bir toplum insanın içine haysiyet, güven ve anlam bırakır. Çürümüş toplum ise insanın içine korku, hesap, yalnızlık ve sahte benlikler eker.

Filozof Kirpi: "Modern insan kendini özgür sanırken çoğu zaman şehrin hızını, paranın soğukluğunu ve başkasının bakışını kendi ruhu zanneder."

6. BERGER-LUCKMANN VE BOURDIEU — GERÇEKLİK, HABITUS VE SEMBOLİK İKTİDAR

İnsan çoğu zaman içinde yaşadığı dünyayı doğal sanır. Sabah kalkar, işe gider, birine "hocam", diğerine "müdürüm", bir başkasına "abi" der; sıraya girer veya girmemeyi normal sayar; çocuğa nasıl konuşacağını, yaşlıya nasıl davranacağını, zengine nasıl yaklaşacağını, yoksulu nasıl göreceğini, devlet kapısında sesini ne kadar yükselteceğini, mâbedde bedenini nasıl tutacağını, okulda ne zaman susacağını bilir. Bütün bunları her

gün yeniden düşünmez. Dünya sanki zaten böyledir. Oysa burada büyük bir aldaniş vardır. "Doğal" sandığımız gündelik gerçeklik, çoğu zaman toplumun uzun süre içinde kurduğu, tekrar ettiği, öğrettiği ve insanın içine yerleştirdiği bir anlam düzenidir.

Peter L. Berger ve Thomas Luckmann'ın "gerçekliğin toplumsal inşası" fikri tam burada devreye girer. Onlara göre gündelik hayat, insanlara hazır ve kendiliğindenmiş gibi görünür; fakat bu gerçeklik toplumsal süreçlerle kurulur. İnsanlar davranışları tekrar eder, tekrar edilen davranışlar alışkanlığa dönüşür, alışkanlıklar kurumsallaşır, kurumlar meşrulaştırılır, sonra yeni kuşaklara sanki hep böyleymiş gibi aktarılır. Böylece toplumsal dünya insanın karşısına doğal bir kader gibi çıkar. İnsan kendi kurduğu dünyaya sonradan mahkûm olur. İşte tinin tuhaf oyunu budur: İnsan anlam üretir; sonra ürettiği anlam onu üretmeye başlar.

Bu süreçte üç aşama önemlidir: dışsallaştırma, nesnelleşme ve içselleştirme. İnsan önce kendi etkinliğiyle dünyaya anlam bırakır; buna dışsallaştırma diyebiliriz. Bir davranış biçimi, bir kurum, bir tören, bir yasa, bir eğitim yöntemi, bir ahlâk kuralı kurar. Sonra bu kurduğu şey zamanla nesnelleşir; yani bireyin karşısına bağımsız, sağlam, kendinden menkul bir gerçeklik gibi çıkar. Daha sonra yeni kuşaklar bu gerçekliği içselleştirir; onu kendi doğal dünyası sanır. Böylece toplum insanın dışına kurulur, sonra yeniden insanın içine döner. Tin burada tam anlamıyla dolaşım hâlinindedir: İnsan dünyayı kurar, dünya insanı kurar.

Bu fikir, Hegel'in tin kavramıyla güçlü biçimde konuşur. Hegel'de tin, insan bilincinin tarih, toplum, kurum ve anlam içinde kendini gerçekleştirme hareketidir. Berger ve Luckmann ise bu hareketin gündelik hayatta nasıl kurumsallaştığını gösterir. Bir toplumun "normal" dediği şey masum değildir. Normal, çoğu zaman tarihin, iktidarın, alışkanlığın, dilin ve kurumların tortusudur. Bir kız çocuğuna "sen sus", bir erkek çocuğuna "sen ağlama", bir öğrenciye "soru sorma", bir memura "başını derde sokma", bir yurttaşa "devletle uğraşılmaz" deniyorsa, bunlar yalnız cümle değildir; gerçeklik inşasıdır. Bu cümleler tekrarlandıkça dünya böyleymiş gibi görünür.

Burada sosyolojinin en sert sorusu şudur: Hangi gerçeklikler bize doğal diye yutturulmuştur? Yoksulluğun kader, itaatin güvenlik, suskunluğun edep, torpilin hayat bilgisi, haksızlığın memleket gerçeği, liyâkatsizliğin siyaset, gösterişin itibar, korkunun feraset, riyakârlığın nezâket sayıldığı bir toplumda gerçeklik baştan kirlenmiştir. İnsan böyle bir dünyaya doğunca çürümenin adını düzen sanabilir. İşte tinin hastalığı burada başlar. Tin, hakikati büyütmesi gerekirken sahte gerçeklikleri kutsallaştırırsa, toplum kendi yalanını kurum hâline getirir.

Pierre Bourdieu bu tabloyu daha da derinleştirir. Çünkü o, toplumun yalnız bilinçte değil, bedende de yaşadığını gösterir. Bourdieu'nün "habitus" kavramı, toplumun insanın içine yerleşmiş eğilimler sistemi olduğunu anlatır. Habitus, insanın nasıl konuştuğunda, nasıl yürüdüğünde, neyi beğendiğinde, neyi ayıp saydığına, hangi ortamda rahat veya tedirgin olduğunda, hangi yemekleri asil veya kaba bulduğunda, hangi sanatı yüksek, hangi zevki düşük gördüğünde kendini belli eder. Toplum yalnız kafamıza fikir koymaz; bedenimize duruş, dilimize ton, gözümüze ölçü, zevkimize sınıf kokusu bırakır.

Bu bakımdan habitus, tinin bedene işlemiş hâlidir. İnsan çoğu zaman seçim yaptığını sanır; ama seçiminin arkasında aile, sınıf, okul, mahalle, sermaye türleri, kültürel miras ve iktidar alanları çalışır. Bir çocuk kitaplıkla dolu bir evde büyürse dünyaya başka bakar; sürekli geçim sıkıntısı konuşulan bir evde büyürse başka bakar. Bir çocuk soru sorması teşvik edilen bir ailede büyürse başka bir omurga kazanır; her itirazı terbiyesizlik sayılan evde büyürse başka bir iç sansür edinir. Habitus, insanın geçmişinin bugünkü refleks hâline gelmesidir.

Bourdieu'nün "alan" kavramı da burada önemlidir. Toplum tek bir düz alan değildir; akademi, sanat, siyaset, din, medya, bürokrasi, ekonomi gibi farklı alanlardan oluşur. Her alanın kendi kuralları, sermaye biçimleri, rekabet tarzları, meşruiyet ölçüleri vardır. Akademik alanda unvan, yayın, hoca ilişkisi, jüri ağı, dil ve referans

sermaye olabilir. Siyasî alanda sadâkat, kitle desteği, parti bağlantısı, medya görünürlüğü sermaye hâline gelebilir. Dinî alanda sembolik saygınlık, cemaat bağı, hitabet ve kutsal dil sermaye olarak çalışabilir. İnsan bu alanlara girdiğinde yalnız kendi yeteneğiyle değil, hangi sermayeye sahip olduğuyla da konumlanır.

Burada "sermaye" yalnız para değildir. Bourdieu ekonomik sermayenin yanında kültürel sermaye, sosyal sermaye ve sembolik sermayeden söz eder. Kültürel sermaye eğitim, dil, zevk, bilgi, diploma ve kültürel donanımla ilgilidir. Sosyal sermaye ilişki ağlarıdır. Sembolik sermaye ise tanınma, itibar, meşruiyet ve saygınlık biçimidir. Bir toplumda kimin sözüne değer verildiği, kimin bilgili sayıldığı, kimin "adamdan" görüldüğü, kimin dışarıda bırakıldığı bu sermaye dağılımlarıyla ilgilidir. Tin burada eşit biçimde dolaşmaz; güç ilişkilerinin içinden geçer.

Bourdieu'nün "sembolik iktidar" kavramı, tinin sosyolojisi açısından en keskin bıçaklardan biridir. Sembolik iktidar, zor kullanmadan dünyayı adlandırma, sınıflandırma ve meşru gösterme gücüdür. Birine "başarılı", diğerine "vasıfsız"; bir davranışa "terbiyeli", diğerine "saygısız"; bir dile "kibar", diğerine "kaba"; bir bilgiye "bilimsel", diğerine "yerel"; bir sınıfa "seçkin", diğerine "avam" deme gücü sembolik iktidarın alanına girer. Bu iktidar görünmez olduğu için daha etkilidir. İnsan bazen kendisine biçilen aşağı konumu bile doğal sanır. En fenası budur: Tahakkümün insanın kendi iç sesine dönüşmesi.

Tin, burada artık masum bir ortak anlam değildir. Tin, mücadele alanıdır. Hangi anlamların meşru sayılacağı, hangi zevklerin üstün görüleceği, hangi dilin makbul kabul edileceği, hangi kurumların hakikat üreteceği, hangi insanların görünür olacağı sembolik iktidar mücadeleleriyle belirlenir. Bu yüzden "toplumun tini" dediğimiz şey her zaman saf ve ortak değildir; çoğu zaman egemenlerin mühürlediği, ezilenlerin sessizce taşıdığı, bazı direnişçilerin çatlatmaya çalıştığı bir anlam rejimidir. Hegel'in tin fikrine Bourdieu'yü eklemek bu yüzden önemlidir: Tin yalnız özgürlüğe doğru yürüyen tarihsel bilinç değil, aynı zamanda sembolik tahakkümle kirlenebilen toplumsal alandır.

Berger-Luckmann ve Bourdieu birlikte okunduğunda şu acı hakikat ortaya çıkar: İnsan hem kurulan gerçekliğin içine doğar hem de bu gerçekliği bedeninde taşır. Dünya ona doğal görünür; çünkü çocukluğundan beri ona böyle öğretilmiştir. Kendi zevkini kişisel sanır; fakat sınıfsal izler taşır. Kendi korkusunu karakter sanır; fakat kurumsal terbiyenin sonucudur. Kendi suskunluğunu olgunluk zanneder; belki de sembolik iktidarın içine yerleşmiş polisidir. İnsan çoğu zaman yalnız dışarıdan yönetilmez; içeriden ayarlanır. Toplum, insanın içine gizli bir yönetmelik gibi yerleşir.

Bu nedenle tinin sosyolojisi yalnız "toplum neye inanıyor?" sorusuyla yetinemez. Daha ağır sorular sormalıdır: Bu gerçeklik kimin işine yarıyor? Hangi sınıfın zevki evrensel zevk diye sunuluyor? Hangi dil biçimi akıllı, hangisi kaba sayılıyor? Hangi okul çocuğa özgüven, hangisi aşağılık duygusu veriyor? Hangi dinî temsil merhamet, hangisi itaat üretiyor? Hangi medya hakikat, hangisi gürültü inşa ediyor? Hangi akademik alan bilgi, hangisi sembolik soyluluk dağıtıyor? Bu sorular sorulmadan tin kavramı fazla yumuşak kalır.

Sonuçta Berger-Luckmann bize gerçekliğin kurulduğunu, Bourdieu ise bu kurulan gerçekliğin bedene, sınıfa, zevke, dile ve iktidar alanlarına nasıl yerleştiğini gösterir. Hegel'in tini bu iki düşünürle birleştiğinde daha sert, daha sosyolojik, daha dünyevî bir kavram hâline gelir. Tin artık yalnız yüksek felsefi bilinç değildir; insanın doğal sandığı dünyanın inşa edilmiş yüzü, bedenine işlenmiş sınıfsal hafıza, diline yerleşmiş iktidar, zevkine sinmiş tarih, suskunluğuna gömülmüş tahakkümdür.

Filozof Kirpi: "Toplum en çok da doğal sandığımız yerde hükmeder; insan bazen kendi sesini değil, içine yerleşmiş iktidarın yankısını konuşur."

7. HABERMAS VE FOUCAULT — KAMUSAL AKIL MI, İKTİDARIN ÖZNE ÜRETİMİ Mİ?

Hegel'de tin, insan bilincinin tarih, toplum, hukuk, ahlâk ve kurumlar içinde kendini tanıma yürüyüşüdür. Bu yürüyüş, kör bir bireysellikten ortak akla; dağınık arzudan tanınmaya; ham bilinçten tarihsel bilince doğru ilerler. Fakat modern toplumda şu soru giderek sertleşir: Ortak akıl gerçekten mümkün müdür, yoksa akıl dediğimiz şey çoğu zaman iktidarın daha kibar bir dili midir? Toplum konuşarak hakikate yaklaşabilir mi, yoksa konuşma alanları bile önceden güç ilişkileri tarafından mı düzenlenmiştir? İşte Habermas ile Foucault arasındaki gerilim burada başlar. Biri modernliğin henüz tükenmemiş akıl imkânını savunur; diğeri modern aklın içindeki iktidar damarlarını kazır.

Jürgen Habermas, modern toplumun kurtuluş imkânını iletişimde arar. Ona göre insan yalnız araçsal akılla yaşayan bir varlık değildir. Araçsal akıl, dünyayı yönetmek, denetlemek, hesaplamak, verimli kılmak ister. Fakat insan hayatı yalnız yönetim ve verimlilik meselesi değildir. İnsan konuşur, anlamaya çalışır, gerekçe sunar, itiraz eder, başkasının sözünü dinler, ortak bir anlam zemini kurar. Habermas'ın "iletişimsel akıl" dediği şey budur: Hakikat, doğruluk ve meşruiyet iddialarının serbest ve baskısız bir tartışma ortamında sınanması. Bu bakımdan Habermas, tinin kamusal konuşma içinde nefes alabileceğini düşünür.

Habermas'ın "kamusal alan" fikri burada ayrıca önemlidir. Kamusal alan, yurttaşların ortak meseleleri akıl yürütme, tartışma, eleştirme ve karar süreçlerini etkileme amacıyla konuşabildiği alandır. Kahvehane, gazete, dergi, toplantı salonu, meydan, üniversite, meclis, sivil toplum, hatta bugün dijital platformlar kamusal alanın farklı biçimleri olabilir. Fakat mesele mekân değildir; konuşmanın niteliğidir. İnsanlar korkmadan konuşabiliyor mu? Gerekçe sunabiliyor mu? İktidar eleştirilebiliyor mu? Zayıf olanın sesi güçlü olanın gürültüsü altında ezilmiyor mu? Kamusal alan bu sorularla ölçülür.

Hegelci tin açısından Habermas önemli bir imkân açar. Çünkü tin, yalnız kurumlarda donmuş bir biçim değildir; konuşmada, müzakerede, eleştiride ve ortak anlam arayışında da yaşar. Bir toplumun tini, yurttaşlarının nasıl konuştuğundan belli olur. Eğer insanlar birbirini düşman, hain, câhil, mürtet, bölücü, yobaz, elit, terörist, satılmış gibi hazır etiketlerle boğuyorsa, orada tin kamusal akıl üretemez. Eğer konuşma alanı propaganda, linç, korku, mahalle baskısı ve çıkar ilişkileriyle kirlenmişse, orada kamusal alan değil, gürültülü bir iktidar pazarı vardır. Habermas'ın rüyası, bu kirlenmeye karşı aklın ve iletişimin onurunu savunur.

Fakat Foucault sahneye girdiğinde bu rüyanın altına sert bir soru koyar: Kim konuşabiliyor? Kim dinleniyor? Hangi bilgi meşru sayılıyor? Hangi dil akıllı, hangisi sapkın, hangisi tehlikeli, hangisi bilimsel, hangisi deli saçması kabul ediliyor? Foucault'ya göre iktidar yalnız yasaklayan, cezalandıran, dışarıdan bastıran bir kuvvet değildir. İktidar üretir. Bilgi üretir, norm üretir, beden üretir, özne üretir. İnsan, iktidarın karşısında duran saf ve özgür bir cevher değildir; çoğu zaman iktidar ilişkileri içinde kurulmuş bir öznedir.

Foucault'nun iktidar-bilgi ilişkisi, tinin sosyolojisine soğuk ama gerekli bir neşter sokar. Çünkü Hegelci gelenekte akıl ve tarih bazen fazla yüce konuşabilir. Habermas, kamusal aklın imkânını savunurken, Foucault bize şunu hatırlatır: Akıl dediğimiz şey de tarih içinde kurumlar, uzmanlıklar, disiplinler ve iktidar ilişkileri tarafından biçimlendirilmiştir. Hapishane, okul, hastane, kışla, fabrika, psikiyatri kliniği, nüfus idaresi, mahkeme, üniversite yalnız hizmet üreten kurumlar değildir; insanı sınıflandıran, gözetleyen, normalleştiren ve disipline eden yapılarıdır. İnsan buralarda yalnız işlem görmez; özne hâline getirilir.

Modern iktidarın inceliği buradadır. Eski iktidar daha çok bedeni cezalandırırdı; modern iktidar bedeni düzenler, zamanı böler, davranışı ölçer, sapmayı adlandırır, normu içselleştirir. Öğrenci notla, hasta teşhisle, mahkûm dosyayla, işçi performansla, yurttaş kayıtlarıyla, kullanıcı verileriyle, birey psikolojik kategorilerle yönetilir. İnsan artık yalnız "itaat et" emriyle değil, "kendini geliştir", "kendini ölç", "kendini düzelt", "kendini optimize et" buyruğuyla da terbiye edilir. Bu çok daha sinsi bir iktidardır; çünkü insan bazen kendi gözetmenine dönüşür.

Habermas burada "konuşalım, gerekçelerimizi sunalım, ortak akılı kuralım" der. Foucault ise "konuşma düzeninin kendisi kimin tarafından kurulmuş, önce ona bakalım" diye itiraz eder. Habermas için sorun, iletişimin bozulmasıdır; Foucault için sorun, iletişimin zaten güç ilişkileriyle dokunmuş olmasıdır. Habermas kamusal alanın onarılabilirliğini düşünür; Foucault kamusal alanın içindeki görünmez disiplinleri, dışlama mekanizmalarını, bilgi rejimlerini açığa çıkarır. Biri aklın imkânını korur, diğeri aklın kibrini sorgular.

Bu iki düşünürü karşı karşıya getirmek, tinin sosyolojisi için büyük kazançtır. Çünkü yalnız Habermas'la kalırsak fazla iyimser olabiliriz. Sanki insanlar eşit koşullarda konuşunca hakikat kendiliğinden açığa çıkacakmış gibi bir saflığa düşebiliriz. Oysa herkes aynı söz hakkına, aynı kültürel sermayeye, aynı güvenlik duygusuna, aynı dil kudretine sahip değildir. Bir köylü kadınla bir profesörün, bir işçiyle bir bakanın, bir öğrenciyle rektörün, bir yurttaşla devletin aynı kamusal masaya eşit oturduğunu varsaymak bazen teorik nezâket, pratik körlük olur. Foucault bu körlüğü bozar.

Yalnız Foucault ile kalırsak bu kez başka bir karanlığa düşeriz. Her yerde iktidar, her bilgide tahakküm, her kurumda disiplin, her öznellikte kurgu görürsek ortak akıl, hakikat ve özgürlük imkânını zayıflatabiliriz. İnsan yalnız iktidarın ürünü değildir; iktidarı fark edebilen, ona direnebilen, yeni ilişkiler kurabilen, hakikat uğruna bedel ödeyebilen bir varlıktır. Habermas bu imkânı korur. Foucault'nun karanlık neşteri ile Habermas'ın kamusal akıl ısrarı birlikte düşünülürse daha dengeli bir tinsel sosyoloji kurulabilir.

Bugünün toplumlarında bu tartışma çok somuttur. Medya kamusal alan mı, yoksa algı yönetimi aygıtı mı? Üniversite hakikat tartışmasının mekânı mı, yoksa akademik hiyerarşinin disiplin fabrikası mı? Sosyal medya özgür konuşma alanı mı, yoksa algoritmik gözetim, linç ve gösteri pazarı mı? Hukuk ortak aklın kurumsal biçimi mi, yoksa iktidarın meşruiyet dili mi? Eğitim özgür yurttaş mı yetiştiriyor, yoksa ölçülen, sıralanan, itaat eden bireyler mi? Din insanı hakikate mi çağırıyor, yoksa iktidar ve cemaat disiplininin kutsal dili mi oluyor? Bu sorular Habermas ile Foucault'nun aynı masada tutulmasını zorunlu kılar.

Tin, burada iki büyük sınavdan geçer: konuşma ve iktidar. Konuşma yoksa tin susar. İktidar sorgulanmıyorsa tin köleleşir. Kamusal akıl olmadan toplum ortak meselelerini kaba güç, propaganda, dedikodu ve korku üzerinden çözer. İktidar eleştirisi olmadan ise kamusal akıl sahte bir nezâket tiyatrosuna dönüşebilir. Bir toplum hem konuşmayı öğrenmeli hem de konuşma alanını kimlerin kirlettiğini, kimlerin kontrol ettiğini, kimlerin dışarıda bıraktığını görebilmelidir. Yoksa kamusal alan güçlülerin salonu, zayıfların bekleme odası olur.

Hegel açısından bakarsak, tin kendini özgürlükte tanımak ister. Habermas bu özgürlüğün iletişimsel ve kamusal imkânını savunur. Foucault ise özgürlük iddiasının içindeki iktidar mekanizmalarını açığa çıkarır. Biri tinin konuşma ahlâkını, diğeri tinin disiplin altındaki yarasını gösterir. Bu yüzden ikisi de gereklidir. Sadece konuşma çağrısı yetmez; konuşmanın şartlarını da sökmek gerekir. Sadece iktidar eleştirisi yetmez; eleştirinin ardından ortak hayatı nasıl kuracağımızı da düşünmek gerekir.

Tin, sosyolojinin metafizik omurgasıysa, bu omurga hem kamusal akla hem iktidar eleştirisine muhtaçtır. Çünkü toplum, insanın içine yalnız anlam bırakmaz; aynı zamanda denetim, korku, norm, arzu ve itaat de bırakır. Sağlıklı tin, insanlara konuşma cesareti verir; çürümüş tin, insanlara kendi sansürünü ahlâk diye öğretir. Sağlıklı kamusal alan, hakikati birlikte arama cesaretidir. Çürümüş kamusal alan ise herkesin konuşuyor görüldüğü, fakat hakikatin çoktan susturulduğu gürültülü bir mezarlıktır.

Filozof Kirpi: "Kamusal akıl, korkusuz söz ister; iktidarın gölgesinde konuşan toplum ise hakikati değil, yalnız kendi zincirinin sesini çoğaltır."

8. TİN, SOSYOLOJİNİN METAFİZİK OMURGASI

Toplumunu yalnız kurumların, sınıfların, rollerin, normların ve davranış kalıplarının toplamı olarak görmek, insanı eksik okumaktır. Elbette toplumun görünen yüzü önemlidir: aile yapısı, okul sistemi, hukuk düzeni, üretim ilişkileri, siyasal kurumlar, dinî örgütlenmeler, medya ağları, sınıf farklılıkları, statü biçimleri, göç hareketleri, kentleşme, bürokrasi, piyasa ve gündelik hayat pratikleri sosyolojinin vazgeçilmez alanlarıdır. Fakat bütün bunların altında daha derin bir soru durur: Bu toplum nasıl bir insan üretmektedir? İşte tin kavramı, sosyolojinin tam bu kör noktasına yerleşir. Tin, toplumsal hayatın yalnız işleyişini değil, insanın içinde bıraktığı anlamı, yarayı, haysiyeti, korkuyu, özgürlük imkânını ve bilinç biçimini açığa çıkarır.

Bu yüzden "tin, sosyolojinin metafizik omurgasıdır" dediğimizde, toplumu mistik bir sisin içine sokmuyoruz. Tam tersine, toplumsal gerçekliğin en sert yerine dokunuyoruz. Metafizik burada havada uçan hayalet değil; toplumun insan varoluşuna kazıdığı derin anlam yapısıdır. Bir toplum insana yalnız meslek, kimlik, rol, statü ve aidiyet vermez; aynı zamanda nasıl korkacağını, nasıl susacağını, neye utanacağını, neyi kutsal sayacağını, kime eğileceğini, kime itiraz edeceğini, neyi mümkün veya imkânsız göreceğini de öğretir. Toplum insanın dışındaki düzen değildir yalnız; insanın içine yerleşen görünmez terbiyedir.

Hegel burada büyük başlangıçtır. Onun tin kavramı, bilincin kendi kendini tarih, kurum, ahlâk, hukuk, din, sanat ve felsefe içinde tanıma hareketidir. İnsan tek başına saf bir "ben" olarak durmaz; başka bilinçlerle tanınma mücadelesine girer, emekle dünyayı dönüştürür, kurumlarda kendini bulur veya kaybeder, tarihin yükünü taşır, sembollerle hakikati temsil eder, felsefeyle kendi yolunu kavramaya çalışır. Hegel'in büyüklüğü, bilinci kapalı bir zihin kutusu olmaktan çıkarıp tarihsel ve toplumsal bir yürüyüşe dönüştürmesidir. Tin, bu yürüyüşün geniş adıdır.

Marx bu yürüyüşe toprağı, emeği, sınıfı ve üretim ilişkilerini ekler. Hegel'in tini fazla yüksekte konuştuğunda Marx onu atölyeye, fabrikaya, ücret bordrosuna ve yabancılaşmış emeğe indirir. İnsan yalnız anlam arayan bir varlık değildir; çalışır, yorulur, sömürülür, üretir, ürününden kopar, emeğinin başkasının mülküne dönüşmesini izler. Tin, emekle temas etmeden haysiyetini tamamlayamaz. Yabancılaşmış emek ise tinin kırılmasıdır. İnsan kendi yaptığı dünyada kendine yabancı kalırsa, toplumun metafizik omurgasında çatlak vardır.

Durkheim, bu omurganın ortak ahlâk ve kolektif bilinç boyutunu gösterir. Toplum bireylerin basit toplamı değildir; bireyin üzerinde ve içinde çalışan bir normlar, inançlar, ritüeller ve ahlâkî bağlar düzenidir. Toplum insana neyin kutsal, neyin ayıp, neyin doğru, neyin yasak, neyin meşru olduğunu öğretir. Fakat bu ortak bağ çözülsünse anomi doğar; insan boşluğa düşer. Weber ise modern aklın başka bir hastalığını gösterir: rasyonelleşme ve bürokrasi. Modern dünya düzen, hesap, prosedür ve uzmanlık üretirken insanı demir kafese kapatabilir. Böylece tin iki uçta da yaranır: bağlar çözüldüğünde savrulur, aşırı bürokratikleştirmede boğulur.

Simmel, Mead ve Schutz bu büyük kurumlar sahnesini gündelik hayata indirir. Simmel büyük şehirde modern insanın sinirlerinin nasıl yorulduğunu, para ekonomisinin değerleri nasıl soyutlaştırdığını, nesnel kültür büyürken öznel kültürün nasıl zayıfladığını gösterir. Mead, benliğin başkalarının bakışı içinde oluştuğunu söyler; insan kendini toplumun içselleştirilmiş sesiyle kurar. Schutz ise gündelik hayat dünyasının doğal değil, toplumsal anlamlarla örülmüş olduğunu hatırlatır. Böylece tin yalnız devlette, hukukta veya tarihte değil; selâmda, sırada, bakışta, hitapta, suskunlukta, utanmada ve alışkanlıkta da görünür.

Berger ve Luckmann, gerçekliğin toplumsal olarak inşa edildiğini anlatarak bu hattı derinleştirir. İnsanlar bir dünya kurar, sonra bu dünya onların karşısına doğal ve değişmez gerçeklik gibi çıkar. Bourdieu ise toplumun insanın bedenine, zevkine, diline, duruşuna, reflekslerine habitus olarak yerleştiğini gösterir. Sembolik iktidar, dünyayı adlandırma ve sınıflandırma gücüdür. Kimin bilgili, kimin kaba, kimin seçkin, kimin sıradan, kimin makbul, kimin dışlanmış sayılacağını belirler. Tin burada masum bir ortak ruh değildir; mücadele alanıdır.

Anlamın da iktidarı vardır. Hangi anlamın meşru sayılacağı, kimin sözünün değerli kabul edileceği, hangi kültürün yüksek, hangisinin aşağı görüleceği tinin içindeki sembolik savaşı gösterir.

Habermas ve Foucault ise modern tinin iki sert sınavını açar. Habermas, kamusal akıl ve iletişimsel eylem üzerinden toplumun konuşarak ortak akıl kurabileceğini savunur. Tin, korkusuz konuşmada, gerekçelendirmede, müzakerede ve kamusal alanda nefes alır. Foucault ise bu iyimserliğin altına karanlık bir soru yerleştirir: Konuşma alanını kim kuruyor? Hangi bilgi meşru sayılıyor? Hangi özne biçimi normal, hangisi sapkın kabul ediliyor? İktidar yalnız bastırmaz; özne üretir. Okul, hastane, hapisane, kışla, mahkeme, üniversite ve medya insanı yalnız yönetmez; onu belirli bir özne hâline getirir. Bu yüzden sağlıklı tin, hem kamusal akla hem iktidar eleştirisine muhtaçtır.

Bütün bu düşünürler birlikte okunduğunda sosyolojinin alanı genişler. Sosyoloji artık yalnız toplumun nasıl işlediğini değil, insanın toplum içinde nasıl kurulduğunu, nasıl yaralandığını, nasıl özgürleşebileceğini sorar. Bir toplumun gerçek niteliği, büyüme rakamlarında, bina sayısında, üniversite tabelalarında, resmî törenlerinde veya ideolojik sloganlarında değil; çocuğun kendini güvende hissedip hissetmediğinde, yurttaşın hakkını korkmadan arayıp arayamadığında, emeğin haysiyet görüp görmediğinde, dinin merhamet ve adalet üretip üretmediğinde, hukukun güçlüye göre eğilip eğilmediğinde, kamusal alanın hakikati taşıyıp taşımadığında belli olur.

Tin, sosyolojinin metafizik omurgasıdır; çünkü toplumu insan varoluşunun derinliğiyle birlikte düşünmeye zorlar. Tin olmadan sosyoloji, canlı bedeni röntgen filmine indirgeme tehlikesi taşır. Tinle birlikte toplumun yalnız görünen kemiği değil, kemiğin içindeki acı, direnç, hafıza, korku, arzu ve özgürlük imkânı da görünür. İnsan yalnız rol taşıyıcısı değil; tanınmak isteyen, emek veren, anlam arayan, korkuyla terbiye edilen, sembollerle yön bulan, kurumlarda büyüyen veya ezilen tarihsel bir varlıktır. Sosyoloji bunu görmediğinde insanı sayar ama anlayamaz.

Bu başlığın asıl gücü burada yatar: Tin, toplumu yalnız dışsal düzen olarak değil, insanın iç dünyasına kazınmış tarihsel ve kurumsal yazı olarak okumamızı sağlar. Bir toplum kendi tinini çürütürse, yalnız kurumları bozulmaz; insanları da içeriden küçülür. İnsanlar hak yerine ricâya, haysiyet yerine statüye, özgürlük yerine güvenli itaate, düşünce yerine ezbere, merhamet yerine gösteriye alışır. Çürümüş tin, toplumu ayakta tutuyor gibi görünür; fakat içeriden kemirir. Sağlıklı tin ise insana yalnız düzen değil, anlam; yalnız aidiyet değil, haysiyet; yalnız kimlik değil, özgürlük sorumluluğu verir.

Filozof Kirpi: "Tin, sosyolojinin metafizik omurgasıdır; çünkü toplumun insanı nasıl yaşattığını değil, insanın içinde neyi öldürüp neyi dirilttiğini gösterir."